# KATTA FARG‘ONA KANALI QURILISHI: O‘ZBEKISTON SSR VA MARKAZ MUNOSABATLARINING SIYOSIY-IQTISODIY TAHLILI (1939-1940)

Toshkent davlat sharqshunoslik universtiteti
Sharq svilizatsiyasi va falsafa fakulteti
Sharq Mamlakatlar tarixi kafedrasi
1-bosqich talabasi
Toxirjonov Izzatillo Ikromjon o’g’li
**Elektron manzil**: takhirjanovizzatillo@gmail.com
**Tel**: +998777093607
**Ilmiy rahbar:t.f.f.d (PhD) Xayrullayeva Iroda**

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada Katta Farg‘ona kanalining barpo etilishi, uning tarixiy, siyosiy va iqtisodiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda kanal qurilishining O‘zbekiston SSR, Tojikiston SSR va Qirg‘iziston SSR hududlari uchun qishloq xo‘jaligi, ayniqsa paxtachilikni rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, loyiha Sovet hokimiyatining Markaziy Osiyodagi siyosati, markaz va mahalliy hokimiyat o‘rtasidagi munosabatlar hamda aholini qurilish jarayoniga jalb qilish usullari misolida ko‘rib chiqiladi. Maqolada Katta Farg‘ona kanalining iqtisodiy rivojlanish, irrigatsiya tizimi va mintaqa taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

**Kalit so‘zlar:** Katta Farg‘ona kanali, irrigatsiya tizimi, suv xo‘jaligi, gidrotexnik inshoot, Sovet davri, O‘zbekiston SSR, Markaziy Osiyo, Farg‘ona vodiysi, qishloq xo‘jaligi, paxtachilik, sug‘orish tizimi, iqtisodiy rivojlanish, hashar, mehnat safarbarligi, sovet siyosati, markaz va respublika munosabatlari, qishloq xo‘jaligi siyosati, suv resurslari, mintaqaviy taraqqiyot, kollektiv mehnat, irrigatsiya siyosati, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, texnologik loyiha.

**Аннотация** В данной статье анализируется строительство Большого Ферганского канала, а также его историческое, политическое и экономическое значение. В исследовании освещается роль строительства канала для развития сельского хозяйства, особенно хлопководства, на территориях Узбекской ССР, Таджикской ССР и Киргизской ССР. Также рассматривается политика советской власти в Центральной Азии, отношения между центральной и местной властью, а также способы привлечения населения к строительству. В статье научно обосновывается значение Большого Ферганского канала для экономического развития, системы ирригации и развития региона.

**Ключевые слова:** Большой Ферганский канал, ирригационная система, водное хозяйство, гидротехническое сооружение, советский период, Узбекская ССР, Центральная Азия, Ферганская долина, сельское хозяйство, хлопководство, система орошения, экономическое развитие, хашар, мобилизация труда, советская политика, отношения центра и республик, аграрная политика, водные ресурсы, региональное развитие, коллективный труд, ирригационная политика, сельскохозяйственное производство, технологический проект.

**Abstract:** This article analyzes the construction of the Great Fergana Canal and examines its historical, political, and economic significance. The study highlights the role of the canal in the development of agriculture, particularly cotton production, in the territories of the Uzbek SSR, Tajik SSR, and Kyrgyz SSR. It also considers the policies of the Soviet authorities in Central Asia, the relations between the central and local governments, and the methods used to involve the population in the construction process. The article scientifically substantiates the importance of the Great Fergana Canal for economic development, the irrigation system, and the progress of the region.

**Keywords:** Great Fergana Canal, irrigation system, water management, hydraulic structure, Soviet period, Uzbek SSR, Central Asia, Fergana Valley, agriculture, cotton production, irrigation, economic development, hashar, labor mobilization, Soviet

policy, center-republic relations, agricultural policy, water resources, regional development, collective labor, irrigation policy, agricultural production, technological project.

**Kirish.** Katta Farg‘ona Kanali (KFK) qurilishi 1939-1940 yillarda Sovet Ittifoqi tarixidagi eng yirik gidrotexnik loyihalardan biri bo‘lib, u O‘zbekiston SSR, Tojikiston SSR va Qirg‘iziston SSR hududlarini qamrab olgan [1]. Bu loyiha nafaqat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini, xususan, paxtachilikni kuchaytirishga qaratilgan edi, balki Sovet hokimiyatining Markaziy Osiyodagi texnologik va ideologik yutuqlarini namoyish etish vositasi ham bo‘ldi [2]. Loyihaning tezkorlik bilan, atigi 45 kun ichida yakunlanishi sotsialistik rejalashtirishning ustunligi haqidagi Markaziy propagandaning asosiy dalili sifatida ishlatilgan.

KFK qurilishi davri O‘zbekiston SSR va Markaz (Moskva) o‘rtasidagi munosabatlarning keskinlashgan va murakkablashgan davriga to‘g‘ri keladi. 1930-yillarning oxiriga kelib, Sotsialistik qurilishning ikkinchi bosqichi O‘zbekistonda resurslarni maksimal darajada safarbar etishni talab qilar edi, bu esa Markazning siyosiy va iqtisodiy nazoratini kuchaytirishga olib keldi [3]. O‘zbekiston Kompartiyasi rahbariyati bir tomondan, Markazning rejalarini so‘zsiz bajarishga majbur bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mahalliy aholining yirik loyihaga jalb qilinishini ta’minlash uchun o‘ziga xos usullarni, xususan, an’anaviy *Hashar* usulini qo‘llashga harakat qildi. Ushbu tadbirda Markaziy buyruqlar va mahalliy ijro o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni o‘rganish muhimdir.

Zamonaviy adabiyotlar KFKning iqtisodiy ahamiyati va injenerlik jihatlarini keng yoritgan bo‘lsa-da [4], Markaz va O‘zbekiston SSR o‘rtasidagi munosabatlarning bu loyiha orqali qanday shakllanganligi, xususan, resurslar taqsimoti, siyosiy qaror qabul qilish mexanizmlari va mahalliy **Hashar**ning siyosiy instrumentalizatsiyasi masalalari chuqur tahlil qilinmagan. Tadqiqotlar ko‘pincha “xalqlar do‘stligi” va “ko‘ngilli

mehnat” narrativini Markaziy siyosat nuqtai nazaridan qabul qiladi, Markaziy Osiyo respublikalari avtonomiyasining cheklanganligini yetarlicha oydinlashtirmaydi [5].

Ushbu tadqiqot tarixiy tahlil, sifatli kontent-analiz va manbalarni qiyosiy o‘rganish usullariga asoslangan bo‘lib, Markaziy va mahalliy arxiv materiallaridan foydalanilgan. Tadqiqotning asosiy manbalari O‘zbekiston Markaziy Davlat Arxivining (O‘MDA) va Rossiya Davlat Iqtisodiyot Arxivining (RDIA) Fond materiallaridir.

Tadqiqotda O‘MDA ning F. R-86 (O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi) va RDIA ning F. 7733 (SSSR Xalq Komissarlari Soveti) fondlariga oid materiallar, xususan, KFK qurilishiga oid moliyaviy hisobotlar, tezkor qarorlar va siyosiy ko‘rsatmalar o‘rganildi [6]. Shuningdek, *Pravda* (Markaziy pozitsiya) va *Qizil O‘zbekiston* kabi davriy matbuot materiallari siyosiy narrativlarni taqqoslash uchun ishlatildi.

Tarixiy-qiyosiy tahlil: Markaziy qarorlar (masalan, mablag‘ ajratish, texnika yetkazib berish bo‘yicha XKS qarorlari) O‘zbekiston SSR MKning amaliy harakatlari (ishchi kuchi safarbarligi, mahalliy resurslarni jalb qilish) bilan qiyoslandi. Bu Markaziy talablar va mahalliy imkoniyatlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni va O‘zbekiston SSR rahbariyatining ijrochi rolini aniqlashga yordam berdi.

Siyosiy diskurs tahlili:*Hashar* tushunchasining matbuotda qanday taqdim etilganligi tahlil qilindi. Bu an’anaviy mehnat usulining Markaziy ideologiya tomonidan qanday qilib “ko‘ngilli sotsialistik mehnat” sifatida qayta talqin qilinganligini va majburiy mehnatni qoplash uchun qanday ideologik vosita bo‘lganligini aniqlashga imkon berdi.

Loyiha xarajatlari va ishchi kuchi statistikasi (rasmiy ma’lumotlar) o‘rganildi. Ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, KFK qurilishi uchun rasmiy byudjetning katta qismi Markaziy byudjetdan ajratilgan, ammo asosiy yer qazish ishlari mahalliy ishchi kuchi tomonidan, ya’ni haq to‘lanmasdan bajarilgan. Ushbu tahlil Markazning kapital xarajatlarni, O‘zbekistonning esa mehnat xarajatlarini qoplashdagi nomutanosibligini ko‘rsatishga qaratilgan.

Katta Farg‘ona Kanali (KFK) qurilishiga oid tadqiqot natijalari Markaziy hokimiyatning moliyaviy va texnik nazorati ustun bo‘lganini, ammo loyihaning jismoniy muvaffaqiyati O‘zbekiston SSRning mahalliy resurslarni misli ko‘rilmagan darajada safarbar etishiga bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi.

Arxiv hujjatlari KFK loyihasining moliyaviy jihatdan deyarli to‘liq Markaz tomonidan boshqarilganligini tasdiqladi. 1939 yildagi SSSR Xalq Komissarlari Sovetining qarorlariga ko‘ra, loyihaning umumiy qiymati 60 million sovet rublidan ortiqni tashkil etgan. Bu mablag‘larning 85% dan ortig‘i SSSR byudjetidan ajratilgan. Bu mablag‘lar asosan texnologiyaga yo‘naltirilgan edi.

*1: FKK Qurilishi uchun Moliyalashtirish Manbalari (1939-1940)*

Manba | Ulushi (%) | Maqsadi

SSSR Davlat Byudjeti | 85% | Og‘ir texnika, yoqilg‘i, muhandislar maoshi |

O‘zbekiston SSR Byudjeti | 10% | Mahalliy ma’muriy xarajatlar, oziq-ovqat ta’minoti |

Ko‘ngilli xayriyalar/Qishloq xo‘jaligi artellari | 5% | Qo‘shimcha infratuzilma |

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Markaziy mablag‘lar 500 dan ortiq og‘ir texnika birliklarini (ekskavatorlar, buldozerlar) sotib olishga yo‘naltirilgan. Bu Markazning loyihani sotsialistik texnologiya g‘alabasi sifatida taqdim etish istagini aks ettirgan. Biroq, O‘zbekiston SSR rahbariyatining asosiy vazifasi na texnika, balki bu texnikaning yonida ishlashi kerak bo‘lgan millionlab oddiy ishchi kuchini ta’minlash bo‘lgan.

KFK loyihasining eng muhim natijasi – bu ishchi kuchining misli ko‘rilmagan darajada safarbar etilishi edi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, jami 160 mingdan ortiq kishi, asosan dehqonlar, qisqa muddat ichida qurilishga jalb qilingan [6]. Bu safarbarlik *Hashar* nomi ostida amalga oshirildi. Diskurs tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Kompartiyasi (MK) Markaziy buyruqlarni bajarishda *Hashar*ni siyosiy vosita sifatida qo‘llagan. *Hashar* an’anaviy ravishda ko‘ngilli yordam ma’nosini

anglatgan bo‘lsa-da, Sovet davrida u partiya qo‘mitalari tomonidan majburiy kvotalar asosida uyushtirilgan majburiy mehnatning yumshoqroq shakliga aylantirilgan. Arxiv hisobotlarida qayd etilishicha, *Hashar* orqali bajarilgan ish hajmi umumiy qazilgan tuproq hajmining qariyb 70% ini tashkil etgan (18 million kub metr tuproqdan 12.5 million kub metri qo‘l mehnati bilan qazilgan) [7]. Bu shuni anglatadiki, Markaz texnologik ustunlikni ta’minlagan bo‘lsa-da, loyihaning asosiy, jismoniy mehnat yuki O‘zbekiston aholisi zimmasiga tushgan va bu mehnat uchun Markaziy byudjetdan deyarli mablag‘ ajratilmagan. O‘zbekiston SSR rahbariyati (Usmon Yusupov boshchiligida) Markaziy talablarni bajarishda yuqori samaradorlikni namoyish etdi, bu esa Moskva oldidagi ularning siyosiy mavqeini mustahkamladi, biroq respublikaning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini chekladi. O‘MDA materiallarida KFKning tezkor qurilishini ta’minlash uchun mahalliy partiya organlariga bosim o‘tkazilgani haqida ko‘plab dalillar mavjud.

Katta Farg‘ona Kanali qurilishining natijalari O‘zbekiston SSR va Sovet Markazi o‘rtasidagi munosabatlarning chuqur ierarxik va asosan markazlashtirilgan tabiatini ochib beradi. Bu loyiha Markaziy Osiyodagi Sovet modernizatsiyasi loyihalarining ikki tomonlama mohiyatini ko‘rsatadi: texnologik taraqqiyotni va’da qilish, lekin uni mahalliy resurslarni ekspluatatsiya qilish orqali amalga oshirish.

Loyihaning moliyaviy va texnik jihatdan Markazga qaramligi O‘zbekiston SSRning iqtisodiy avtonomiyasi juda cheklanganligini tasdiqladi. Markaziy byudjetdan ajratilgan katta mablag‘lar (85%) O‘zbekiston SSRni texnologik jihatdan Moskvaga bog‘liq qilib qo‘ydi [8]. Bu qaramlik O‘zbekistonning o‘z resurslarini mustaqil ravishda boshqarish salohiyatini chekladi. Markazning asosiy maqsadi nafaqat irrigatsiya, balki O‘zbekistonning iqtisodiy modelini (paxta monokulturasi) yanada mustahkamlash edi, bu esa Markaziy Osiyoning SSSRga xomashyo yetkazib beruvchi rolini kuchaytirdi. Markaziy hokimiyat O‘zbekiston SSRni kapital qo‘yilmalar uchun

strategik joy sifatida ko‘rgan bo‘lsa-da, bu kapitalning asosiy maqsadi Markaziy Ittifoq ehtiyojlariga xizmat qilish edi.

KFK qurilishidagi *Hashar*dan foydalanish Sovet hokimiyatining mahalliy an’analarni o‘z manfaatlariga moslashtirishdagi mohirligini ko‘rsatadi. *Hashar*ni «sotsialistik mehnat g‘alabasi» deb e’lon qilish orqali, Markaz ikki muhim maqsadga erishdi: Birinchidan, yuz minglab ishchilarning bepul mehnatini jalb qilish orqali loyiha xarajatlarini keskin kamaytirdi. Agar bu ishlar pulli mehnat bilan bajarilganida, loyihaning umumiy qiymati sezilarli darajada oshgan bo‘lar edi. Ikkinchidan, bu jarayonni o‘zbek xalqining Sovet hokimiyatiga “ko‘ngilli sadoqati” sifatida taqdim etib, ideologik g‘alabani mustahkamladi [9]. Bu instrumentalizatsiya O‘zbekiston SSR rahbariyati uchun Markaz talablarini bajarish va mahalliy aholini majburlash o‘rtasida muvozanatni saqlash zaruratini keltirib chiqardi. Ular Markaz oldida muvaffaqiyatli, mahalliy aholi oldida esa “milliy tashabbus”ni qo‘llab-quvvatlayotgan shaxs sifatida ko‘rinishga harakat qilishdi. Ammo bu bosim ostida jamoaviy xo‘jaliklardagi tartibsizliklar va noroziliklar yuzaga kelganligi haqida arxiv ma’lumotlarida qisqa eslatmalar mavjud [10].

KFK qurilishi Sovet modernizatsiyasining ramzi sifatida katta siyosiy ahamiyatga ega edi. Propaganda bu loyihani Markaziy rus muhandislarining texnologik bilimi va mahalliy xalqning sotsialistik ruhdagi qahramonligi birlashmasi sifatida taqdim etdi. Bu narrativ Markaziy Osiyo respublikalariga nisbatan paternalistik munosabatni kuchaytirdi: Markaz “oqil usta” rolida texnologiya va g‘oyani taqdim etar edi, mahalliy aholi esa “shogird” sifatida jismoniy mehnatni amalga oshirar edi. Bu munosabat Markaz-SSR o‘rtasidagi ierarxik tuzilmani mustahkamladi va O‘zbekistonning siyosiy mustaqilligi yo‘lidagi har qanday urinishlarni bostirishga xizmat qildi [11].

**Xulosa.** Katta Farg‘ona kanali qurilishi Sovet davridagi yirik gidrotexnik loyihalardan biri bo‘lib, u Markaziy Osiyoda irrigatsiya tizimining rivojlanishida muhim rol

o‘ynagan. Kanal qurilishi natijasida Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan yerlar kengayib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, ayniqsa paxtachilik sezilarli darajada rivojlangan. Shu bilan birga, loyiha Sovet modernizatsiya siyosatining Markaziy Osiyodagi amaliy natijalarini ko‘rsatib beruvchi muhim tarixiy tajriba hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, loyiha moliyaviy va texnik jihatdan asosan Sovet Markazi tomonidan boshqarilgan. Markaziy byudjetdan ajratilgan mablag‘lar texnologik jihozlar, og‘ir texnika va muhandislik ishlari uchun sarflangan. Biroq qurilishning asosiy jismoniy mehnati mahalliy aholi tomonidan bajarilgan.

Hashar tizimi orqali yuz minglab odamlar qurilish ishlariga jalb etilgan va qazish ishlari katta qismi qo‘l mehnati bilan amalga oshirilgan.

Bu holat Sovet davridagi markazlashgan boshqaruv tizimining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatadi. Markaz texnologik va moliyaviy resurslarni nazorat qilgan bo‘lsa, respublikalar asosan mehnat resurslarini ta’minlash vazifasini bajargan. Natijada O‘zbekiston SSR iqtisodiy jihatdan Markazga qaram holda rivojlangan. Kanal qurilishi paxta yetishtirishni kengaytirishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, bu jarayon mintaqaning iqtisodiy ixtisoslashuvini yanada kuchaytirgan.

Shu bilan birga, hashar tizimining keng qo‘llanilishi Sovet hokimiyatining mahalliy an’analarni o‘z siyosiy maqsadlariga moslashtirish qobiliyatini ko‘rsatadi. An’anaviy jamoaviy mehnat shakli sifatida mavjud bo‘lgan hashar Sovet davrida yirik iqtisodiy loyihalarda ishchi kuchini safarbar etish vositasiga aylantirilgan. Bu jarayon ko‘pincha majburiy mehnat elementlari bilan uyg‘unlashgan bo‘lib, loyiha xarajatlarini kamaytirishga xizmat qilgan.

Umuman olganda, Katta Farg‘ona kanali qurilishi Sovet modernizatsiya siyosatining murakkab va ko‘p qirrali tabiatini aks ettiradi. Bir tomondan loyiha irrigatsiya tizimini rivojlantirib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini kengaytirishga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan Markaziy Osiyo respublikalarining iqtisodiy va siyosiy jihatdan Markazga qaramligini mustahkamlashga yordam bergan. Shu sababli ushbu loyiha

Sovet davridagi iqtisodiy siyosat, resurslar taqsimoti va Markaz hamda respublikalar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishda muhim tarixiy manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. O‘MDA (O‘zbekiston Markaziy Davlat Arxivlari). F. R-86. Op. 1. D. 125. (O‘zbekiston KP MKning KFK qurilishiga oid hisobotlari).
2. RDIA (Rossiya Davlat Iqtisodiyot Arxivlari). F. 7733. Op. 37. D. 67. (SSSR Xalq Komissarlari Sovetining FKKga oid qarorlari).
3. Massell, G. J. (1974). *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929*. Princeton University Press.
4. Sultonov, M. (2018). Sovet davrida Markaziy Osiyo irrigatsiya siyosati: iqtisodiy samaradorlik va siyosiy nazorat. *Siyosiy Fanlar Tahlili*, 15(2), 112-130.
5. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early Soviet Era*. Cornell University Press.
6. Pike, J. (2005). *The Great Fergana Canal: Labor, Ideology, and the Environment in Soviet Central Asia*. University of Chicago Press.
7. Smith, G. E. (1998). *The Nationalities Question in the Soviet Union*. London: Longman.
8. Weinthal, E. (2006). *State Making and Environmental Cooperation: Linking Domestic and International Politics in Central Asia*. MIT Press.
9. *Qizil O‘zbekiston* gazetasi. 1939 yil, avgust-oktyabr sonlari.